

УДК 72.012:[614.212:616.89]

Холявка Анастасія Богданівна
аспірант кафедри менеджменту мистецтва
Львівська національна академія мистецтв
(Україна)

Холявка Анастасия Богдановна
аспирант кафедры менеджмента искусства
Львовская национальная академия искусств
(Украина)

Kholyavka Anastasiya
postgraduate student of Art Management Department
The Lviv National Academy of Arts
(Ukraine)

ПРЕДМЕТНО-ПРОСТОРОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПСИХІАТРИЧНИХ ЗАКЛАДІВ: КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ

ПРЕДМЕТНО-ПРОСТРАНСТВЕННАЯ СРЕДА ПСИХИАТРИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ: КОММУНИКАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

OBJECT SPATIAL ENVIRONMENT DESIGN OF MENTAL HOSPITALS: COMMUNICATIVE ASPECT

Анотація. У статті розглянуто предметно-просторове середовище як поле самовираження особистості, а його організацію – як двосторонній процес прояву і задоволення потреб людини. Проаналізовано екзистенційну суть рукотворного середовища та підкреслено необхідність подальшого вивчення його ролі у функціонуванні психіатричних закладів.

Ключові слова: дизайн середовища психіатричних закладів, середовище як система інформації, екзистенційний смисл дизайну, гуманізація середовища, архетипові уявлення в дизайні.

Аннотация. В статье рассматривается предметно-пространственная среда как поле самовыражения личности, а ее организация – как двухсторонний процесс проявления и удовлетворения потребностей человека. Анализируется экзистенциальный смысл рукотворной среды и подчеркивается необходимость дальнейших исследований ее роли в функционировании психиатрических учреждений.

Ключевые слова: дизайн среды психиатрических учреждений, среда как система информации, экзистенциальный смысл дизайна, гуманизация среды, архетипные представления в дизайне.

Summary. The article deals with object spatial environment as a field for self-expression and space organization, as needs demonstrating-fulfilling proses. It contains a treatment of artificial environment existential meaning, reasoning further investigation of interior value in mental hospitals functioning.

Key words: environmental design of mental hospital, environment as an information system, existential meaning of design, humanization of environment, archetypal representation in design.

Постановка проблеми. Середовище в якому людина проводить своє життя є складною комбінацією природного і штучного. Будучи, у великій мірі, створеним, воно виступає джерелом інформації про спосіб життя своїх творців чи користувачів, їх фізичні та психічні параметри. Простір психіатричних закладів формується

за певними схемами і несвідомо наповнений сукупністю повідомлень суспільства до тих, хто ним користується. Опираючись на факт інформативної насиченості середовища доцільно розглянути його як засіб комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комунікативним аспектам середовища присвячений розділ

у праці Андрія Беломесяцева «Філософські основи архітектури», де архітектура розглядається як модель дійсності, образ чи символ, засіб передачі норм поведінки.

Облаштування приміщень для людей з обмеженими можливостями є об'єктом досліджень Репіної Е. А. та Удінської А. А., Наберушкіної Е. К., Вергунової В. С., але простір для людей з психічними захворюваннями не розглядався.

Питанню організації інтер'єрів саме психіатричних установ не приділено достатньо уваги ймовірно через підхід до них як до медичних закладів, що, насправді, розкриває їх призначення надто односторонньо й ігнорує екзистенційну суть простору.

Цілі. Ми вважаємо за необхідне розглянути предметно-просторове середовище психіатричних закладів як таке, що несе певні повідомлення пацієнтам. Ця інформація не обов'язково сприймається свідомо, але має вплив на людину через сферу несвідомого. Розуміння такої особливої мови дозволить застосовувати її на благо пацієнтів. Дослідження комунікативних властивостей рукотворного середовища та його потенціалу сприятиме порозумінню між проектантом, замовником і користувачем, що може стати важливим етапом в гуманізації простору психіатричних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метою роботи дизайнера, тобто метою проектування, є задоволення потреб людини, але дослідник поведінкової географії Джон Голд, стверджує, що існують проблеми в оцінці цих потреб. Причиною є недостатній діалог між дизайнером і споживачем, соціокультурна різниця між ними [5, с. 257–267]. Це твердження особливо вірно щодо предмету нашого дослідження. В сфері дизайну практично відсутні розвідки на тему закладів психіатричного спрямування, що може вказувати на ототожнення їх з медичними установами, в яких простір строго регламентується санітарно-гігієнічними нормами.

Український дослідник в сферах економіки і архітектури Андрій Беломесяцев, розглядаючи стосунки між архітектором і замовником, зауважує, що участь останнього в процесі проектування стає дедалі активнішою, замовник стає співавтором [1, с. 13]. Для створення задовільного об'єкту необхідне порозуміння між архітектором чи дизайнером і замовником, зазвичай воно можливе, адже їх багато що об'єднує, наприклад потреби. Норвезький архітектор Крістіан Норберг-Шульц говорячи про ідентифікацію людини з місцем її життя, наголошує на потребі в усамітненні, яка проявляється в архітектурі [8, с. 15]. Згідно з концепцією Абрахама Маслоу однією з базових потреб особистості є потреба в безпеці. Її задоволення досягається засобами архітектури та дизайну, полягає в ство-

ренні особистого простору, відмежуванні від навколишнього середовища і людей стінами власного дому. Окрім замовника і дизайнера є ще користувач, зазвичай замовник і користувач тотожні, вони розуміють один одного, мають схожий досвід експлуатації приміщень. Коли ж об'єктом проектування є психіатричний заклад, то замовника не можна ототожнити з користувачем. Користувач, тобто пацієнт відрізняється своїми потребами і можливостями від середньостатистичної людини. З огляду на це постає питання про залучення пацієнтів до організації простору в лікарнях. Необхідно з'ясувати чи це можливо та чи матиме воно позитивний вплив. Припущення про користь такої діяльності для пацієнтів ґрунтується на пошуках Мартіна Гайдегера зв'язку між проживанням і будівництвом, викладених в лекції «Будувати, проживати, мислити». Філософ у будівництві вбачає засіб, а в проживанні — мету, водночас будівництво є способом проживання, та й взагалі буття [17]. Аналізуючи етимологію німецьких слів «bauen» — «будувати» і «sein» — «бути», яке у відмінюванні стає «Ich bin» — «я є», Гайдегер знаходить їх спільне походження. В слов'янських мовах теж спостерігається подібний зв'язок. Володимир Даль визначає «бывать» як «присутствие, наличность», а спорідненими до «бытие» називає «создание, тварь» [4] від яких можна простежити і «творений, творчий, творчість», а до творчості відносимо і будівництво та дизайн-діяльність. Спорідненим в українській мові до слова «бути» є «побут» [20], а його можна тлумачити як «проживання» [20], що визначається як «місце проживання» [20], синонімом до слова «бути» є «мешкати» [19]. Якщо мова відображає зміст нашої свідомості, то аналіз слів дозволяє зрозуміти зв'язок між її одиницями. Очевидно, буття можливе через будівництво, в широкому розумінні — через творчість, яка надає зміст життю.

Перебування в медичних стаціонарах, зокрема психіатричного скерування, може супроводжуватися інституціональним неврозом. Річард Уорнер у книзі «Шизофренія і середовище: інновації в лікувальній практиці, політиці і галузі масової комунікації» зазначає, що таке явище породжене обмеженнями, строгою регламентацією і беззмістовністю життя в лікарні. Проявляється як застигання в різних позах, як спалахи агресії чи загальмовані реакції [13, с. 81]. Дослідник вважає, що саме гуманізація середовища лікарень та залучення пацієнтів до роботи по догляду за ним може покращити ситуацію, надасть їм відчуття значущості, допоможе зберегти самоповагу.

В організації простору криється глибокий зміст, це не просто прагматична діяльність, а вираження уявлень про світ і своє місце в ньому. Особливістю сприйняття середовища, яку необхідно враховувати

при проектуванні, є егоцентричність, тобто спостерігач займає центральну позицію в своїй картині світу. Така риса притаманна людям віддавна, про неї згадував румунський філософ, релігієзнавець та культуролог Мірча Еліаде. Він віднаходить її в космогонічних міфах різних народів, які вірили, що їхня країна знаходиться у Центрі Світу, а храм є Центром Світобудови. Плануючи простір, людина розташовує найголовніші об'єкти в центрі і забезпечує до них простий доступ, на периферії знаходиться те, що стосується не всіх членів спільноти — житла окремих сімей, об'єкти нашого дослідження — психіатричні заклади, а за поселенням те, від чого ми прагнемо відгородитися, як приклад чеський психолог Міхал Черноушек наводить сміттєзвалища [15, с. 70]. Мірча Еліаде вбачає в процесі освоєння місця ритуальне повторення космогонії, перетворення Хаосу на Космос, тобто впорядкування світу відповідно до певних правил чи приписів, до світогляду. У наш час таке впорядкування буття можливе завдяки дизайну [6, с. 211], хоча цей зв'язок може і не бути усвідомленим, а роль дизайну применшуватися чи зводиться до декорування. Дослідник визначає ідею Творення Світу як архетип будь-якої діяльності людини. В багатьох культурах зустрічається образ Осі Світу, символом якої може виступати стовп, дерево, гора чи щось інше, що прориває звичний простір і час та пов'язує всі сфери світу (небесну, хтонічну). У праці «Священне і мирське» Мірча Еліаде описує вражаючий звичай, що детермінував не тільки спосіб життя австралійського племені ахілла, але і його існування. Згідно з легендою божество пристосувало для життя людей певну територію і, вирізавши стовп з деревини евкаліпту, по ньому піднялося на Небо. Відтоді стовп є Віссю Світу ахілла, мостом між світами. Це своєрідний засіб спілкування, отримання інформації від божества. Нахил стовпа вказував дорогу кочовому племені, тому його втрата чи пошкодження інтерпретувалися як кінець Світу. Дослідники вказують, що плем'я не могло продовжувати своє існування у світі без Орієнтиру і вимирало. Цей приклад демонструє вагу сакрального, що наповнювало життя змістом, пояснювало походження всього, рятувало від відчуття беззахисності і покинутості. Отож, такі центри світу існують в кожній культурі та в кожній окремої людини. Світоглядні ідеї мали свої матеріальні носії, зокрема уявлення про структуру світу втілювалися у містах, а напад ворогів сприймали як руйнацію усталеного життя через вторгнення Хаосу. Згадуючи про зв'язок між світобаченням і архітектурою, Олег Боднар говорить, що «рання історія формування світоглядних і просторових уявлень тісно пов'язана з розвитком мистецтва, яке в стародавні часи було невід'ємним від науки» і роль уяви та фан-

тазії була в цьому домінуючою [2, с. 55]. В уявленнях про структуру світу відображалися психічні характеристики людини.

Предметно-просторове середовище посідає особливе місце в складній системі комунікацій, в системі інформації яка незмінно оточує особистість. Будучи продуктом діяльності людини, воно відображає її знання про світ і ставлення до нього. Фахівці, що займається організацією простору — дизайнери та архітектори, втілюють не лише власні задуми, але й матеріалізують ідеї, притаманні верстві населення до якої належать. Окрім цього, облаштування середовища віддзеркалює ставлення до того, кому воно адресується. Важливою умовою творчості дизайнерів є пізнання світу і рефлексія. Середовище яке фахівець створює, простір, який він організовує має бути придатним для зрозуміння іншими. Дизайн повинен полегшувати життя людини, а не ускладнювати його, тому необхідно досліджувати пізнавальні можливості індивіда та архетипові передумови сприйняття світу.

Кожен дизайнер зустрічається в своїй практиці з поняттям «простір», яке віддавна хвилює мислителів, фігурує в багатьох науках. Зокрема, Імануїл Кант розглядає час і простір як апріорні форми чуттєвості, завдяки яким можливе пізнання світу.

Питання багатозначності поняття «простір» торкався французький філософ Анрі Лефевр у праці «Производство пространства». Він аналізує різні види простору: ментальний, соціальний, економічний, політичний, географічний, демографічний, фізичний, до якого відносимо рукотворний міський. Вони не є окремими фрагментами, а накладаються один на одного, взаємодіють [7, с. 23]. Лефевр висловлює судження, що простір виробляється, а «сировиною» для нього є природа [7, с. 95]. Детермінуючими факторами при організації простору є виробничі та соціальні відносини [7, с. 14], власне на ролі простору в формуванні виробничих відносин зосереджував увагу філософ-неомарксист. Його міркування наводять на думку про те, що архітектурний об'єкт чи архітектурний простір передбачають певні соціальні стосунки, зумовлюють поведінку, можуть виступати засобом для її генерації.

Із розмірковувань Канта про апріорні форми чуттєвості, знаємо, що окрім простору мислитель відзначає час. Ці дві форми є важливими ідеями як фізики, так і філософії. Спеціалісти в сфері філософських проблем фізики росіянин Енгельс Чудінов та німець Ганс Рейхенбах досліджували їх взаємозв'язок. Одновимірність часу давала підставу вважати його менш проблемним ніж тривимірний простір, тому останній підлягав прискіпливішому вивченню різними науками [9]. Простір і час розглядаються як деякі впроваджені схеми [9, с. 129–130], які до появи теорії

відносності Ейнштейна сприймалися як окремі аспекти світу [16, 91]. Однак, досвід людини підтверджує їх єдність, події завжди мають координати як простору, так і часу, теорія відносності розширила розуміння їх взаємозв'язків [16, с. 91–92]. Рейхенбах відзначив таку особливість часу як іманентність сфері психічного світу людини [9, с. 130]. Відчуття часу пов'язане з переживанням власного існування, є суб'єктивним, але часто більш пронизливим ніж відчуття простору. З усвідомленнямплинності та незворотності часу, людина замислюється над власною минущистю, він посідає важливе місце в її духовному житті.

Американський архітектор Джон Саймондс відстоював думку, що архітектори, а ми вважаємо, і дизайнери повинні бути широкоосвіченими людьми, адже вони проектуючи середовище, «проектують поведінку людини» [10, с. 190]. Поведінка, яку він визнає залежною від довкілля, відбувається в певному просторі та має часову спрямованість. Отож, можна простежити причетність дизайнера до формування не лише предметно-просторового середовища, але і до виміру часу, оскільки поняття «поведінка» чи «подія», до якого наближене «історія» [19], передбачають каузальні зв'язки.

Архітектура символізує присутність людини, через архітектурне середовище людина спілкується з іншими і відчуває їх відношення до себе [12, с. 11–12]. Тож, закономірно, що ставлення до людей з психічними порушеннями виявлялося в організації простору для їх перебування.

Мішель Фуко аналізує історію практики ізоляції певних груп населення і зауважує, що до 18 ст. види девіантної поведінки не розмежовувалися, порушники закону, люди з фізичними вадами, психічними відхиленнями чи вільнодумці прирівнювалися, як такі, що відмовилися від істини і залежні від своєї темної природи. Їх виправлення вважали можливим через прищеплення поміркованості, стриманості та аскетизму, ізоляції приписувалася здатність морально виправити людину [14]. Тодішні заклади були покликані відокремити людину. Зачинені за ґратами зі злочинцями, психічнохворі могли ототожнювати себе з ними і, відчуваючи ворожість суспільства через сенсорну, соціальну, когнітивну, емоційну та просторову депривацію, не мали шансів на видужання.

Російський психіатр Юрій Каннабіх досліджуючи історію психіатрії згадує про облаштування приміщень лікарень для утримання душевнохворих [18]. Це питання хвилювало лікарів, зокрема представників греко-ромської психіатрії Архігена та Аретей. Вони сформулювали певні вимоги до приміщень, які мали бути достатньо великі, легко провітрюватись. Щодо оформлення, то лікарі наполягали на відсутності декору на стінах, адже хворий, схильний бачити в них

образи своїх фантазій, збуджуватиметься і хвилюватиметься. Ця позиція виправдовує аскетизм палат, однотонність стін яких є традиційними для медичних стаціонарів і в наш час. Інший римський психіатр Соран засуджував утримання хворих в темряві, з чого можна припустити, що таке практикувалося. Він вважав, що в їх голови потрібно внести світло, а в темних кімнатах зробити це неможливо. Цей лікар розглядав середовище як допоміжний засіб у лікуванні.

Розвиток знань про психіатричні захворювання впливав на організацію простору лікарень. Відколи з'явилося розуміння особливості цих проблем, для лікування почали відводити окремі палати чи навіть будівлі. Поряд з державними лікарнями виникали приватні, умови в яких були кращими. Кожен пацієнт міг розраховувати на власну кімнату, на противагу, в міських закладах лікарі часто були вимушені розміщувати на одному ліжку до чотирьох хворих, яких необхідно було фіксувати для запобігання травм. Деякі з описаних Каннабіхом лікарень викликають обурення, але потрібно пам'ятати, що на заваді гуманізації середовища не завжди стоять лише проблеми розуміння особливостей і потреб психічнохворих, але і економічні умови, фінансові можливості міста, лікарні чи сім'ї пацієнта.

Наприкінці 18 ст. англієць Вільям Тюк вніс деякі реформи в трактування функцій психіатричного закладу та в облаштування його приміщень. Він вирішив називати його не «лікарнею», а «притулком», зосередившись на захисті та психологічній допомозі, яку тут мали б надавати. На вікнах Йоркського притулку не було решіток, що на думку Тюка стало кроком до гуманнішого ставлення. Це пом'якшувало відтінок примусовості перебування в закладі, надавало доброзичливішого вигляду будівлі, нівелювало схожість з в'язницею.

Особлива увага до середовища психіатричних лікарень здійснювалася під впливом сенсуалізму. Вірячи, що психічний світ людини — чиста сторінка, яка заповнюється під впливом оточення, такі психіатри як француз П'єр Кабаніс, стверджували, що розумно організований заклад стане дієвим засобом боротьби з душевною хворобою. Очевидно, абсолютизація ролі простору в формуванні особистості є перебільшенням, але її недооцінювання веде до іншої крайності.

В середині 20 ст. у психіатрії під впливом екзистенційної філософії зароджується рух «антипсихіатрія».

Один з теоретиків антипсихіатрії американський психіатр Томас Сас критикував інституціональну психіатрію порівнюючи її з рабством [11, с. 6–9]. В праці «Миф душевної болізни» він розглядає поведінку пацієнта — людини з психічними порушеннями, як мову. Автор розмірковує про комунікацію з допомогою тілесних знаків, під якими розуміє істеричний

параліч, припадки та ін. [11, с. 150–157]. Їх він називає протомовою, тобто давнішою за походженням, менш розвиненою, але більш доступною, розуміння якої необхідне в роботі з пацієнтом. Несвідомо послуговуючись нею людина передає інформацію про свою проблему оточуючим. Сас наводить приклад з практики Зигмунда Фрейда. Одна з його клієнток страждала невралгією лицьового нерва, під час пошуку в пам'яті травматичної ситуації, яка могла б спричинити симптоми, вона згадала різке висловлювання свого чоловіка і порівняла його з ляпасом. Фрейд назвав це «символізацією», тобто образа була переведена в невралгію, яку лікар може сприйняти як повідомлення про пережиту травму [11, с. 157–160]. Томас Сас вбачає в симптомах непряму комунікацію, відкрито людина скаржиться на лицьовий біль, який сигналізує про інші потрясіння, про які не хочеться говорити, які можуть бути неусвідомленими [11, с. 199–200]. Середовище може виступити ще одним засобом непрямої комунікації, спостерігаючи за поведінкою користувача, маніпуляціями з предметним наповненням можна краще зрозуміти його стан.

Найбільш радикально налаштовані представники антипсихіатрії, як вказує доктор філософських наук Ольга Власова, виступали проти психіатричних закладів, оскільки вважали, що їх зачинені двері і стіни сприяють появі в пацієнтів власного внутрішнього бар'єру і вакууму [3, с. 126]. Такі атрибути приміщень психіатричних лікарень, як ґрати на вікнах, двері без ручок асоціюються з функцією контролю, але крім неї є ще й функція підтримки. Постає питання, як перенесення акценту на неї мало б вплинути на формотворення закладів для психічнохворих. Створити особливий сприятливий простір для таких людей намагався шотландський психіатр Рональд Лейнг, його

експеримент проходив у Кінгслі Холлі — звичайному будинку, де потенційні пацієнти психікарень жили разом, виконували роботу по дому, готували їжу, займалися творчістю і досліджували свій особливий світ, тобто брали активну участь у своєму житті, що мало позитивний ефект [3, с. 141–145]. Схожих проєктів було багато. Вони проводилися у певних місцях, приміщеннях, чий вплив вважався кращим ніж в традиційних лікарнях і, відповідно, потребують детального дослідження.

Висновки. Архетипові образи супроводжують людину впродовж всього існування незалежно від того, чи є усвідомленими. Вони наче всеосяжні схеми, що проявляються в поведінці, стосунках з іншими та в організації життєвого середовища. Архетипи наповнюють простір, який, згідно з теорією Імануїла Канта, і сам є апріорною формою чуттєвості. Ці форми, простір і час, будучи базою для розуміння світу, є об'єктами і, водночас, метою дизайн-діяльності. Хоча людина зводить стіни, але саме простір є суттю приміщень.

Перспективи подальших досліджень. Розглянуті явища становлять універсальну основу для взаємин. Дослідження їх комунікативного потенціалу сприятиме поглибленню розуміння інших людей та світу.

Проектуючи заклади для психічнохворих, дизайнер та архітектор можуть закласти в простір ідеї безпеки, доброзичливості, підтримки та єдності з іншими. Використання при цьому загальнодоступних символів забезпечить передачу повідомлень користувачам. Але повноцінна комунікація має бути двосторонньою. Залучення пацієнтів до формотворення життєвого простору не тільки задовольнить спільну для всіх потребу в творчості, але дозволить самовиразитися, сказати про свої потреби і проблеми на доступній протомові.

Література

1. Беломесяцев А. Б. Філософські основи архітектури / А. Б. Беломесяцев. — Київ: Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України, 2005. — 488 с.
2. Боднар О. Я. Золотий переріз і неевклідова геометрія у науці і мистецтві / О. Я. Боднар. — Львів: Українські технології, 2004. — 258 с.
3. Власова О. А. Антипсихіатрія. Антипсихіатрія: становление и развитие / О. А. Власова. — Москва: Союз, 2006. — 218 с.
4. Даль В. ТС Живого великорусского языка / В. Даль. — М., 1955. Т. I. С. 147–178.
5. Голд Дж. Основы поведенческой географии / Дж. Голд. // Пер. с англ./авт. предисл. С. В. Федюлова. М.: Прогресс. 1990–304 с.
6. Элиаде Мирча. Священное и мирское / Мирча Элиаде // Пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.
7. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр // пер. с франц. Стаф Ирина // Издательство: Strelka Press 2015. — 429 с.

8. Норберг-Шульц К. Жизнь имеет место / К. Норберг-Шульц. // Известия высших учебных заведений: Architecton. — 1995. — № 12. — С. 24–31.
9. Рейхенбах Г. Философия пространства и времени / Г. Рейхенбах. Издательство: Либроком, 2009. — 326 с.
10. Саймондс Дж. О. Ландшафт и архитектура / Дж. Саймондс. Издательство литературы по строительству. М. — 1965. — 190 с.
11. Сас Т. Миф душевной болезни / Т. Сас // Пер. с англ. В. Самойлова. — М.: Академический Проект; Альма Матер, 2010. — 421 с. — (Психологические технологии).
12. Сомов Г. Ю. Эмоциональное воздействие архитектурной среды и ее организация / Г. Ю. Сомов // Архитектура и эмоциональный мир человека / Г. Ю. Сомов. — Москва: ЦНИИТИА, 1985. — С. 82–150.
13. Уорнер Р. Шизофрения і середовище: Інновації в лікувальній практиці, політиці і галузі масової комунікації / Р. Уорнер // Пер. з англ. С. Альошкіної. — К.: Сфера, 2004. — 198 с. — Рос. мовою.
14. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. — Санкт-Петербург: Книга света, 1997. — 576 с.
15. Черноушек М. Психология жизненной среды / М. Черноушек // Пер. с чеш. И. И. Попа. — М.: Мысль, 1989. — 172 с. — (Человечество на пороге XXI века).
16. Чудинов Э. М. Теория относительности и философии / Э. М. Чудинов. — М., Политиздат, 1974. — 304 с.
17. Гайдеггер М. Будувати, проживати, мислити [Електронний ресурс] / Мартін Гайдеггер // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1989. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.ji.lviv.ua/n1texts/heid2.htm>.
18. Каннабих Ю. История психиатрии [Електронний ресурс] / Юрий Каннабих // Л.: Государственное медицинское издательство. — 1928. — Режим доступу до ресурсу: <http://psylib.org.ua/books/kanny01/index.htm>.
19. Всесвітній словник української мови [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://uk.worldwidedictionary.org/>.
20. Словник української мови [Електронний ресурс]. — 1970. — Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua/>.